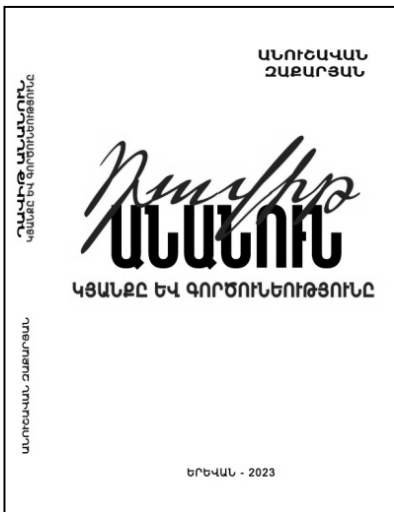

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ, Դավիթ Անանուն. կյանքը և գործունեությունը, Երևան, Հեղինակային հրատարակություն, 2023, 226 էջ:

Վերջերս լույս է տեսել բանասիրական գիտությունների դոկտոր, «Պատմաբանասիրական հանդես»-ի գլխավոր խմբագիր Անուշավան Զաքարյանի մենագրությունը՝ «Դավիթ Անանուն. կյանքը և գործունեությունը» խորագրով: Աշխատությունը տպագրվել է ՀՀ ԳԱԱ Մ. Արեղյանի անվ. գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ: Խմբագիրը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ալբերտ Խառատյանն է:

Ժամանակի պարբերական մամուլի և արխիվային հարուստ սկզբնաղբյուրների հիման վրա Ա. Զաքարյանը ստեղծել է ուրույն և ուշագրավ աշխատություն: Մենագրության

«Երկու խոսք»-ը բացվում է Գրիգոր Արծրունու մահվան 25-ամյակի առթիվ Դ. Անանունի՝ նրան ներկայացնող հետևյալ խոսքերով, որն ամբողջովին կարելի է վերագրել այդ տողերը գրողին. «Սև ապերախտություն կլինի հաջորդ սերունդների կողմից, եթե նրանք մոռանան կամ անգիտանան նախորդների արածը, և հրամայական պահանջ է, որ այդ սերունդները իրազեկ լինեն իրանց հասարակական կարավետների կյանքին ու գործին» (էջ 7):

Մենագրության տասներկու գլուխներում՝ իրենց ենթաբաժիններով, հեղինակը հանգամանալից քննության է ենթարկում Դ. Անանունի կենսագրությունը, հասարակական-քաղաքական գործչի ձևավորման ընթացքը, գործունեությունը՝ նաև որպես հրապարակագիր, խմբագիր, գրականագետ: Նշվում է, որ նա ծնվել է 1880 թ. մարտի 2-ին Ելիզավետպոլի նահանգի Զևանջի գավառի Մեծ շեն գյուղում (հետագայում՝ Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջան): Սկզբնական կրթությունն ստացել է Շուշիի քաղաքային դպրոցում, ապա շարունակել ինքնակրթությամբ: Երկար տարիներ ապրել և գործել է Բաքվում, ծառայել հայկական մի շարք նավթային ընկերություններում: Այդտեղ էլ տեղի են ունեցել առաջին հանդիպումները ժամանակի նշանավոր գրողների՝ Ավ. Իսահակյանի, Դ. Դեմիրճյանի և այլոց հետ: Հարել է քաղաքական-կուսակցական տարբեր ճամբարների՝ դաշնակցական, սոցիալ-դեմոկրատական, հնչակյան՝ վարելով նաև ղեկավար պաշտոններ: Թողել է գրական հարուստ ժառանգություն՝ շուրջ 10 հատոր ծավալով՝ ներառյալ «Ռուսահայերի հասարակական զար-

գացումը» եռահատոր կապիտալ ուսումնասիրությունը, որոնցում հետևողականորեն արժարծել է «հայության հավաքման գաղափարը, այն է՝ կոլտուրական վերածնունդ, նյութական հզորություն, ազգային ինքնագիտակցություն և հայկական տարածքների միավորում: Իսկ այս ամենի նախապայմանն անկախության անհրաժեշտությունն էր» (էջ 13-14):

Դ. Անանունի առաջին հոդվածը տպագրվել է 1902 թ. մարտի 20-ին Թիֆլիսի «Մշակ» թերթում, որտեղ դժգոհել է, որ Բաքվի հայերին պատկանող գրախանութներում «հայ գիրքը գրեթե ներկայացված չէր...»: 1903-1904 թթ. աշխատակցել է Բուլղարիայում հրատարակվող «Վերածնունդ» թերթին: Նշված տարիներին հրապարակումներ է ունեցել հողային հարցի, ազգային-մշակութային ինքնավարության, ժողովրդավարության և այլ հիմնախնդիրների շուրջ: Մի շարք ելույթներում հանդես է եկել որպես հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման համոզված պաշտպան: Մասնակցել է Մ. Գորկու նախաձեռնած և 1916 թ. ապրիլի վերջին Պետրոգրադում լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուի» հրատարակությանը, որը «յուրովի բողոք էր երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության դեմ»: Ավելին՝ ժողովածուն բացվում էր Դ. Անանունի «Հայկական հարցը Ռուսաստանում» վերնագրով ծավալուն հոդվածով: 1916 թ. Բաքվում լույս է տեսնում Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը XIX դարում (1800-1870)» աշխատության առաջին հատորը, որն արժանանում է գրեթե համընդհանուր ուշադրության և գնահատանքի: Այդ տարիներին էջմիածնի ճեմարանում մի շարք առարկաների դասախոս, հետագայում պետական գործիչ, ականավոր պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը խոստանում է հաջորդ տարվանից այդ աշխատությունը մտցնել «ճեմարանի լսարաններում, որպես ձեռնարկ հայոց նոր պատմության»: Վահան Տերյանը Մոսկվայի «Армянский вестник» շաբաթական հանդեսում (1916, թիվ 42-43) տպագրած գրախոսականում համոզմունք է հայտնում, որ «այդ գիրքը նշանավոր երևույթ է մեր՝ նման գործերով աղքատ գրականության մեջ», և որը «կդառնա անփոխարինելի մի ձեռնարկ՝ նախորդ դարերի մեր պատմության ուսումնասիրման համար»: Աշխատության առիթով հեղինակին հղած նամակում անվանի գրաքննադատ Հարություն Սուրխաթյանը խոստովանում է, որ այն հիացրել է իրեն, ընթերցել է «մի շնչով», քանի որ «Իբրև գործ, ուսումնասիրություն, իր տեսակի մեջ առաջինն է մեր գրականության մեջ և եզակի...»:

Ա. Զաքարյանի գնահատմամբ՝ անցյալ դարի 10-ական թվականների գործունեության մեջ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Դ. Անանունի գրական-հասարակական առնչությունները Հովհ. Թումանյանի, Վ. Տերյանի, Դ. Դեմիրճյանի և այլոց հետ, ինչպես նաև վերաբերմունքը գրական-մշակութային նշանակալից իրադարձությունների նկատմամբ: Դարասկզբին նա արդեն ակտիվ գրական-խմբագրական գործունեություն էր ծավալել: 1911-1912 թթ. Բաքվի «Նոր կյանք» երկշաբաթաթերթի խմբագիր-հրատարակիչն էր, 1912-ին Բաքվում տպագրել էր «Մեր ուղին» ժողովածուն, հեղինակ էր մի շարք պատմաբանասիրական բնույթի հոդվածների, երբ նույն թվականին Մոսկվայում լույս

տեսած «Գարուն» ավանսխում (գիրք III, էջ 99-128) առաջին անգամ հանդես է եկել «Անցյալի մեծարանքը (Հովհ. Թումանյանի քնարը)» հրապարակմամբ:

Աշխատության մեջ Ա. Զաքարյանն ընդգծում է, որ 1916-1917 թթ. Դ. Անանունի ազգային-հասարակական, գրական-մշակութային գաղափարների և համոզմունքների տեսակետից կարևոր են նաև նրա արտահայտած գնահատականները Վ. Բրյուսովի՝ Բաքվում ունեցած դասախոսության և Հովհ. Թումանյանի գլխավորած Հայ գրողների կովկասյան ընկերության գործունեության սկզբունքների վերաբերյալ:

1919 թ. փետրվարի 20-ին Թիֆլիսում նշվում է Հովհ. Թումանյանի ծննդյան 50-ամյակը: Բնորոշ է, որ «Մշակ»-ի այդ օրվա համարը բացվում էր Դ. Անանունի «Հարգալի խոսք Հովհ. Թումանյանին» հոդվածով: Ա. Զաքարյանը բերում է «սթափ գնահատականներով լեցուն, բովանդակալից, արդիական հնչեղություն ունեցող հոդվածն ամբողջությամբ» (էջ 77): Ավելի ուշ՝ Թումանյանի 1920 թ. հունվարին հրատարակված «Քառյակներ» գրքույկի առիթով, «Իմացության թախիծը...» վերնագրված հոդվածում հաստատում է, որ «Նրա անունը այլևս որակումներ չի ընդունում. բանաստեղծ է առանց տիտղոսների: ...Տաղանդը ազգային նեղ շրջանակից նրան առաջնորդել է դեպի համամարդկային զգացումների ու խոհերի ասպարեզ: ...Ընտրյալը, ներկա դեպքում բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը, զգում է մարդկության չզգացածը և նրան կոչում դեպի կատարելագործում» (էջ 110-111):

Թիֆլիսում հրատարակվող «Գրական-գեղարվեստական ավանսխ»-ի 1920 թ. 5-րդ համարում Ստ. Զորյանի կազմած «Հայ գրականության վիճակը (հայ գրողների կարծիքով)» հարցաշարին Հովհ. Թումանյանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Դ. Դեմիրճյանի և ուրիշների հետ պատասխանել է նաև Դավիթ Անանունը: Քնարերգության բնագավառում առանձնացնելով «Վ. Տերյանի մուսան», որը, ըստ նրա, «ահա քանի տարի է, որ խլացրել է մյուս ձայները», նա գրում է՝ «այժմ տիրում է գեղեցիկ գրականության բացակայության շրջանը»: Սակայն, նրա կարծիքով, այդ վիճակը երկար չի կարող շարունակվել, որովհետև համոզված է, որ «կերտվում է հայ պատմության նոր շրջանը», որում «իրար պիտի խառնվին երկու տարբեր ապրումներ - անցյալի հիշողությունները՝ լի թախիծով, սոսկումներով և ավստասանքով և ապագայի որոնումները, ուր մտքի վարանումը կցորդված կլինի խիզախության հետ»: Ուրեմն և՛ այդ ընթացքի մեջ «հնարավոր է և՛ ռոմանտիզմը կրոնական շղարշով պարուրված, և՛ ցայտուն ռեալիզմը» (էջ 82):

Հստակ էր Դ. Անանունի տեսակետը նաև հայ լեզվի ապագայի հարցում: Նրա կարծիքով, մասնավորապես արևելահայ ու արևմտահայ բարբառների միաձուլումը ցանկալի չէ, բայց վճռորոշը պետականության իրողությունն է և այն, թե ո՞ր բարբառն ավելի զորեղ կգտնվի: Ըստ այդմ, «...կան տվյալներ, որ այժմվանից նշմարելի են դարձնում ռուսահայ բարբառի գերիշխանությունը»: Գրությունն ավարտվում էր դարձյալ լավատեսական նոտայով. «Մենք հավատով ենք նայում մեր գրականության ապագային»: Ճիշտ ու հետևողական աշ-

խատանքի դեպքում, ըստ նրա, կստեղծվի որոշակի «գրական ճակատ, ուր կխամրի թույլը, և հաղթական ճաճանչներ կարծակե հզորը»:

1918 թվականին Դ. Անանունը, անցնելով Հյուսիսային Կովկաս (Աստրախան, Պյատիգորսկ), հանդիպումներ է ունենում ՌՍՖՍՀ Ազգությունների գործերի ժողկոմին առընթեր Հայկական գործերի կոմիսար Վ. Ավանեսովի տեղակալ Վահան Տերյանի հետ: Ի դեպ, այդ հանդիպումները, ինչպես պարզվում է օրեր անց, վճռորոշ էին նրա ճակատագրի համար, քանզի «հակահեղափոխական» պիտակով ձերբակալված Դ. Անանունն ու նրա երկու ընկերները հենց Վ. Տերյանի երաշխավորությամբ ազատվում են Էսենտուկիի բանտից: Այդ մասին վկայել է Դ. Անանունն իր հուշերում: «Եթե Հանքային Ջրերում հալածանքի ենթարկված հայ մտավորականներս, - գրել է նա, - անփորձ մնացինք - ապա այդ պարտական ենք բացառապես Վ. Տերյանին» (էջ 73-74): Ճիշտ է, այդ պատճառով հայ բոլշևիկների կողմից Վ. Տերյանը նաև հալածանքների է ենթարկվել «հակահեղափոխականներին» պաշտպանելու համար:

Դ. Անանունի բազմակողմանի գործունեության մեջ որոշակի տեղ է գրավում լրագրական-հրատարակչական ոլորտը: Ըստ Ա. Զաքարյանի, «Արխիվային նյութերից, տարբեր անձանց հետ ունեցած նամակագրությունից պարզվում է, որ 1914-1916 թթ. Դ. Անանունը ձեռնամուխ է եղել պարբերականների հրատարակության»՝ ընդգծելով, սակայն, թե «մեզ չհաջողվեց գտնել այդ մասին ամբողջական որևէ տեղեկատվություն» (էջ 54): Հայտնի է միայն, որ 1916 թ. գարնանը Դ. Անանունը, Պ. Մակինցյանը և Յ. Խանզադյանը Բաքվում նախաձեռնել են «Գործ» ամսագրի հրատարակումը, որը լույս է տեսել 1917 թ. հունվար-դեկտեմբերին: Չնայած ամսագրի ուղղության նկատմամբ եղած որոշ տարակարծություններին՝ առաջին համարի խմբագրականում նշվում էր, որ «Գործը» մի հոսանքի կամ մի ուղղության բերան չէ: Նրա հրատարակման գաղափարը երկնվել է տարբեր աշխարհայացքի տեր մտավորականների մեջ: ...նրա մտահոգությունը լավ ասված, շնորհիվ ու հմտությամբ գրված հայ խոսքի գոյությունն է, ո՛ր բանակից էլ ելած լինի նա: Այս տեսակետից խմբագրական կազմը լայն հյուրընկալող է և ոչ նեղսիրտ աղանդավոր» (էջ 62):

1917 թ. գարնանը (ապրիլ-հուլիսին) Անանունն աշխատակցել է Բաքվում հրատարակվող ՍԴԲՀ պաշտոնաթերթ «Բանվոր» շաբաթաթերթին (լույս է տեսել 6 համար)՝ լինելով հիմնական հոդվածագիրը: Ա. Զաքարյանը նշում է, որ Ստ. Զորյանի 1919 թ. հուլիսի 6-ի նամակից պարզ է դառնում նաև, որ «Դ. Անանունը մտադիր է եղել Երևանում հրատարակել «Ազդարար» անունով պարբերական» (էջ 65):

Բավական բուռն ու դժվարին է եղել Դ. Անանունի հասարակական-քաղաքական և գրական գործունեությունը 1917-1920 թվականներին Անդրկովկասում փոթորկվող իրադարձություններում, որը անվանի գրականագետը ներկայացրել է քննախույզ հայացքով: Հատկապես Ռուսաստանում բռնկված Փետրվարյան հեղափոխության ազդեցությամբ երկրամասում ևս իրար էին բախվում սոցիալական տարբեր խմբեր, գաղափարներ, տեսակետներ: 1917 թ. սեպտեմ-

բերի 29-ից հոկտեմբերի 13-ը Թիֆլիսում ընթացող Հայոց ազգային համախորհրդակցության երկրորդ նիստում (սեպտեմբերի 30-ին) ունեցած իր ելույթում («Մոմենտը և նրա հետ կապված խնդիրները») Անանուն առանձնացնում է հակադիր երկու տեսակետ. «Մեծամասնությունն ասում է, թե խորտակելով հնի խարխուլ շենքերը, պիտի կառուցանել բուրժուական հասարակարգ, մյուսն ասում է՝ բուրժուական հասարակարգը գոյություն չպիտի ունենա, այլ անմիջապես թագավորե սոցիալիստական հասարակարգ»։ Քննարկելով օգուտներն ու վնասները հայոց ազգային շահերի տեսանկյունից՝ նա հայտարարում է, որ, այնուամենայնիվ, «կոալիցիան անհրաժեշտ է»։ Ի վերջո, բուռն բանավեճերից հետո, արձանագրվել է. «...խորհրդաժողովը ցույց տվեց և համոզեց ամենքին, բոլոր հոսանքների և կուսակցությունների ներկայացուցիչներին, որ ներկա քաղաքական տագնապայից թուպին, երբ հայ ժողովրդի համար կյանքի և մահի խնդիրն է լուծվում, անհրաժեշտ է ամենքի միասնությունը, համագործակցությունը և համերաշխ գործունեությունը» (էջ 69)։

1917 թ. հոկտեմբերի 4-7-ը Թիֆլիսում գումարված հայ սոցիալ-դեմոկրատների համախորհուրդը բացվել է Դ. Անանունի զեկուցմամբ, որտեղ նա արտահայտում է իր տեսակետը սոցիալ-դեմոկրատական աշխատանքները հայ իրականության մեջ կազմակերպելու սկզբունքների վերաբերյալ։ Քննարկման արդյունքում որոշվել է «միավորել ուժերը Անդրկովկասում սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների տարածման համար, ստեղծել կազմակերպչական միություն, մշակել միասնական ծրագիր և տակտիկա»։ Սակայն, ինչպես նշում է Ա. Զաքարյանը, միավորումը «ինչ-ինչ պատճառներով տեղի չի ունենում» (էջ 70)։

Սոցիալ-քաղաքական հիշյալ գործընթացներն իրենց ազդեցությունն էին ունենում ազգամիջյան հարաբերությունների վրա։ Այդ հարցում Դ. Անանունի հայացքների և դրսևորած վարքագծի տեսանկյունից բնորոշ են 1918 թ. մարտի վերջին Բաքվում մուսավաթական ուժերի և Բաքվի խորհրդային իշխանության (Կոմունայի) զորքերի միջև տեղի ունեցած ծանր մարտերը։ Այդ օրերին Արևելյան Անդրկովկասի բաքվաբնակ հայերի կազմակերպության գործադիր կոմիտեի նախագահ Դ. Անանունը Ազգային խորհրդի որոշմամբ նշանակվել էր «մուսուլմանների հատուկ խնամատար-կոմիսար ...քաղաքի հայկական մասում ապրող կամ պատսպարված մահմեդականների՝ թուրքերի, պարսիկների և լեռնականների գործերով» (էջ 71)։ Եվ ահա թե նշված իրադարձությունների մասին ինչ է հեռագրել առևտրաարդյունաբերող, թաթարների շրջանում մեծ հեղինակություն վայելող Հաջի-Ջեյնալ-Աբդիլ Թադիկը մարտի 27-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ Ե. Գեգեչկորիին. «Երկրի բարօրության օգտին ես անձամբ իմ քաղաքացիական պարտքն եմ համարում հայտարարելու, որ Բաքվի անցքերը հայ-թուրքական ընդհարման բնույթ չէին կրում։ Կոիվների ամբողջ ընթացքում... հայկական զորամասերը փրկեցին և ապաստան տվին ավելի քան 14.000 մուսուլմանների, որոնց հետո վերադարձրին պարսից հյուպատոսի միջոցով» (էջ 72)։

Մենագրության մեջ Ա. Զաքարյանն առանձին գլուխ է նվիրել 1918-1920 թթ. Ղարաբաղի (Արցախի) շուրջ տեղի ունեցած ճակատագրական իրադարձությունների շրջանում Դ. Անանունի ակտիվ գործունեությանը: 1918 թ. դեկտեմբերի կեսերից նա Հովի. Թումանյանի նախագահությամբ գործող «Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» լիազոր ներկայացուցիչն էր Ղարաբաղի (Շուշիի և Զևանշիրի գավառների) հայ բնակչության կրած նյութական վնասների քննության գծով: Բնական է, որ այդ և հետագա մեկ-երկու տարիներին հաճախակի այցելել է երկրամաս և հանդես եկել հողվածաշարերով: Ի դեպ, 1915 թ. նա եղել է Թիֆլիսի «Մշակ» թերթի Բաքվի թղթակիցը, իսկ 1919 թ. մարտի 1-ից ընդունվել թերթի խմբագրական խորհրդի կազմում: Պատահական չէ, ուրեմն, որ Անանունի «Ղարաբաղ (ուղևորի դիտողություններ)» յոթ մասից բաղկացած ծավալուն հողվածը տպագրվել է հենց «Մշակ»-ում 1919 թ. փետրվար-մարտին:

1919 թ. հունիսի սկզբին Շուշիի և շրջակա հայկական գյուղերի հայերի կոտորածների կապակցությամբ, բողոքի ցույցեր են տեղի ունենում Երևանում ու Թիֆլիսում: Թիֆլիսի վերջին՝ հունիսի 22-ին, կայացած համահայկական մեծ հավաքը ևս՝ Հովի. Թումանյանի գլխավորությամբ, ընդունել է բանաձև, որով հավաքի մասնակիցները՝ «...վստահ Անտանտայի ժողովուրդների, կառավարությունների և Փարիզի կոնֆերանսի նրանց ներկայացուցիչների արդարամտության ու բարեկամական զգացմունքին», խնդրում, պահանջում էին Ղարաբաղից հեռացնել Ադրբեյջանի իշխանությանը, կոտորածի հեղինակներին ձերբակալել ու դատի տալ, թույլատրել, որ Ղարաբաղը կցվի Հայաստանին: Թիֆլիսում և Երևանում կայացած բողոքի ցույցերին մասնակցել և կրակոտ ելույթներ է ունեցել նաև Դ. Անանունը: Ինչ վերաբերում է Շուշիի հայության կոտորածներին, ապա Ա. Զաքարյանը նշում է. «...որքան հայտնի է, Դ. Անանունը քաղաքի՝ 1919 և 1920 թվականների կոտորածների մասին մամուլում հանդես չի եկել» (էջ 91), սակայն ծավալուն մեջբերումներ է անում Լեոյի՝ 1919 թ. հունիսի 18-ին Երևանում գտնվող Դ. Անանունին գրած նամակից, որտեղ նա հանգամանորեն տեղեկացնում էր նրան Շուշիի անկման պատճառների՝ թուրքերի գազանությունների և անգլիական զորապետների երկերեսանիության մասին (էջ 89-91):

1919-1920 թվականները, կարելի է ասել, վճռորոշ տարիներ էին Դ. Անանունի համար: Նրա մինչ այդ ունեցած փորձը, գիտելիքներն ու կարողությունները նկատվել են, և այդ շրջանում նա զբաղվել է հասարակական ու գրական ակտիվ գործունեությամբ: 1919 թ. մայիսին ՀՀ պարենավորման նախարարության կողմից առաջարկ է ստացել զբաղեցնելու նախարարության քարտուղարի պաշտոնը, որը, սակայն, չի իրականացել նախարար Ք. Վերմիշյանի հրաժարականի պատճառով: Հունիսի վերջին «դիվանագիտական առաքելությամբ» մեկնել է Ղարաբաղ՝ ՀՀ կառավարության կողմից նշանակված լինելով «Շուշիում բրիտանական հրամանատարության մոտ Հայաստանի ներկայացուցիչ»՝ «Շուշու հարցի աղբիվ» (էջ 96): Սակայն, ինչպես գրում է Ա. Զաքարյանը, հուլիսի 6-ին Ստ. Զորյանի՝ Ղարաքիլիսայից Դ. Անանունին գրած նամակից հայտ-

նի է դառնում, որ «Ազրբեյջանի կառավարությունը» չի ընդունել «Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին», ինչի համար Ստ. Զորյանը խորհուրդ է տվել նրան չվիատվել (էջ 96-97):

Հուլիսի սկզբին Դ. Անանունը միանում է հայրենիքում համախմբվող մտավորականությանը, Թիֆլիսից փոխադրվում Երևան և ակտիվորեն մասնակցում Հայաստանի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական ու գրական-մշակութային կյանքին: Ըստ Ստ. Զորյանի վերոհիշյալ նամակի՝ Բաքվի մեծահարուստ Մայիլյան եղբայրները նպատակ են ունեցել գնել «Մշակ» թերթը և փոխադրել Երևան: Այդ կապակցությամբ նա հորդորել է Դ. Անանունին՝ առաջարկ լինելու դեպքում չմերժել թերթի խմբագրի պաշտոնի ստանձնումը, «որովհետև գրական գործը քեզ (ինչպես և ինձ) հետաքրքրում է ավելի, քան որևէ ուրիշ բան» (էջ 98): Այդ «ձեռնարկը», սակայն, չի հաջողվում և շատ չանցած՝ Անանունը հրավիրվում է աշխատելու ՀՀ ներգաղթի և վերաշինության վարչությունում: Ներկայացնում է իրականացվելիք աշխատանքների իր ծրագիրը, ըստ որի՝ «Մեր կառավարության օրինական մտահոգությունը պիտի կազմե հայրենիքի նվաճումը: Հայ տարրի ցիրուցան վիճակը պիտի գտնի իր վախճանը, և կառավարությունը համառ ու ծրագրված աշխատանքով պիտի գլուխ բերի հայահավաքման գործը...»: Աշխատանքի նշանակումը, սակայն, ինչ-ինչ պատճառներով, նույնպես տեղի չի ունեցել, արձանագրում է Ա. Զաքարյանը (էջ 98):

Դ. Անանունը 1919 թ. կեսերին ընտրվել է Երևանում հիմնված Հայաստանի գրական ընկերության վարչության անդամ: 1919 թ. օգոստոսին նշանակվել է հունվարից հրատարակվող «Հայաստանի կոոպերացիա» երկշաբաթաթերթի խմբագիր՝ փոխարինելով Ս. Վրացյանին: Քարտուղարը Ստ. Զորյանն էր, իսկ թերթի բնաբանը՝ «Միությունը ուժ է»: Հատկանշական է, որ թերթն ուներ «Գրական բաժին»՝ ժամանակի անվանի դեմքերի (Հովհ. Թումանյան, Ե. Զարենց, Ստ. Զորյան, Դ. Դեմիրճյան և ուրիշներ) մասնակցությամբ, որի համար, մենագրության հեղինակի հավաստմամբ, «օրինականորեն կարելի է այն համարել «Նորք» հանդեսի արժանավոր նախորդը Հայաստանի հողի վրա» (էջ 104-105): Նույն շրջանում Անանունը՝ Ս. Վրացյանի ու Եր. Հարությունյանի հետ, խմբագրել է նաև «հանրապետության խորհրդարանի նախագահության նախաձեռնությամբ հրատարակվող «Բանակի օր» մեկօրյա թերթը», որտեղ տպագրվել են Հովհ. Թումանյանը, Հովհ. Հովհաննիսյանը, Ավ. Իսահակյանը, Լեոն, Վրթ. Փափազյանը, Ստ. Զորյանը... (էջ 107-108):

Աշխատության մեջ Ա. Զաքարյանը քանիցս արձանագրում է, որ Դավիթ Անանունը Հայաստանի անկախության ջատագովներից էր: 1920 թ. հունիսի 12-ին Ղարաքիլիսայում՝ հավաքի ժամանակ նա պնդում է, որ «Մենք պիտի ջանանք միջազգային դաշնագրով և օրենքով ապահովել մեր անկախությունը, որի համար կառավարությունը հարկ եղած միջոցների պիտի դիմե Վեհաժողովում (Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում – Ա.Զ.), և առավելապես Եռյակ Համաձայնության կառավարությունները պարտավոր են բավարարել իրենց փոքր դաշնակցի արդար պահանջները...» (էջ 116): Այդ համատեքստում բարձ-

րացնում է նաև Ղարաբաղը «մայր երկրի» հետ վերամիավորելու հարցը: Հունիսին նա ընտրվում է Երևանում ապրող ղարաբաղցիների Հայրենակցական միության վարչության նախագահ: «Հայաստանի կոռպերացիա»-ի 1920 թ. 17-րդ համարում (սեպտեմբերի 15-ին) տպագրվելիք «Ղարաբաղ» հոդվածի «սրբագրական փորձերում», որն ուղարկել էր ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանին, Դ. Անանունը վճռականորեն առարկում էր այն գործիչներին, որոնք Ղարաբաղի պատկանելության հարցը կապում էին տնտեսական նպատակահարմարության հետ: «Այդ հոդվածի մեջ ես աշխատում եմ ապացուցել, - գրում է նա, - որ տնտեսապես Ղարաբաղը պատկանում է Հայաստանին, Ղարաբաղը միշտ եղել է և մնացել է այսօր տնտեսապես ինքնամփոփ (самодовлеющая) երկիր. սա ամենամեծ նշանն է, որ նրան կարելի է առանց ցնցումների կցել այս կամ այն երկրին: ...մեր օրերում հարց հարուցել այս կամ այն երկրամասի տնտեսական հակման (тяготение) մասին և դրանով լուծել խնդիրները՝ ուղղակի անթույլատրելի է»: Նա ելնում էր ազգերի՝ իրենց ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքի գերակայությունից, պնդելով, որ «յուրաքանչյուր անհատ և յուրաքանչյուր ազգություն իր ճակատագրի դարբնոցը ինքն է, միայն թե գիտակցություն ու բարի կամեցողություն լինի»: «Ես հույսով եմ, - գրում է նա, - որ Ղարաբաղի հարցում զիջողություն չի կարող լինի: Ուրախ կլինեմ, եթե իմ հոդվածը այս ուղղությամբ ավելի ամրացնե հայ գործիչներին իրանց համոզմունքների մեջ» (էջ 122-123): Հատկանշական է նաև այն, որ Անանունն առաջարկել էր «խճուղի անցկացնել»՝ Ղարաբաղը Հայաստանին կապելու համար, Շուշին վերաշինելու ծրագրեր էր մշակել, քանզի, ինչպես ծանոթագրում է Ա. Զաքարյանը, «Դ. Անանունը երբեք չկորցրեց հույսն ու հավատը հարազատ երկրամասի ապագայի նկատմամբ» (էջ 125):

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Դավիթ Անանունը մնացել է հայրենիքում: Չնայած բոլշևիկյան գաղափարախոսության համար նախորդ տարիներին ունեցած մի շարք «վտանգավոր» տեսակետներին՝ նրա նկատմամբ որևէ բռնություն կամ ոտնձգություն չի կատարվել: Անցնելով ազգային-քաղաքական, գաղափարախոսական ստորջրյա խոչումությունների միջով (եղել է դաշնակցական, ապա սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցության անդամ, այսպես կոչված՝ «սպեցիֆիկ» և այլն)՝ նա հավատարիմ է մնացել հայոց անկախ պետականության, հայահավաքման, ազգային առողջ ու անվտանգ ապագայի կերտման իր դավանած հիմնարար սկզբունքներին: Ըստ մենագրության հեղինակի՝ խորհրդայնացման առաջին տարիներին Դ. Անանունի նկատմամբ եղած «ներողամիտ» վերաբերմունքը պայմանավորված է եղել նաև «նախկին սպեցիֆիկ, ժամանակի ազդեցիկ բոլշևիկ Աշոտ Հովհաննիսյանի հետ մտերիմ կապերով» (էջ 144): Նման իրավիճակը հնարավորություն է տվել Անանունին շարունակելու իր ակտիվ և բազմակողմանի գործունեությունը հանրապետության կյանքի տարբեր ոլորտներում: 1921-ի Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո հաշտարար դեր է խաղացել Զանգեզուրի (Լեռնահայաստանի) հակաբոլշևիկյան պայքարի ղեկավարների և խորհրդային իշխանության միջև բանակցություններում,

որն ամենևին աննկատ չի մնացել: Ստ. Զորյանն այդ օրերին Դ. Անանունին գրել է. «Իմացա, որ գնում ես Զանգեզուր, իբրև պատվիրակ: Թիֆլիսի հայ հասարակությունը, որ վերջերս զարմանալի հետաքրքրություն է ցույց տալիս դեպի Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, մեծ հույսեր է կապում քեզ հետ այն իմաստով, որ քո առաքելությամբ կարող ես վերացնել ժողովրդին սպառնացող աղետը: ...քո անունը միացնում է շատ-շատերին և հույսեր է ներշնչում: Մի խոսքով՝ դու դառնում ես կամ ավելի շուտ՝ դարձել ես համազգային դեմք» (էջ 147):

Հիշյալ տարիներին Դ. Անանունը պատասխանատու մի շարք պաշտոններ է զբաղեցրել հանրապետության կուլտուր-լուսավորական աշխատանքի ասպարեզում. եղել է ՀՍԽՀ պարենավորման ժողովրդական կոմիսարիատի կուլտուր-մշակութային բաժնի քարտուղար, կոմիսարիատի քարտուղարության հրատարակչական բաժնի վարիչ, Հայաստանի պետական թանգարանի հեղափոխության բաժնի վարիչ: Որպես «Հայաստանի կոոպերացիա» և Հայկոոպի օրգան «Վերածնունդ» պարբերականի խմբագիր՝ վարել է Հայկոոպի խմբագրական բաժինը:

Նշանակալից է նաև Դ. Անանունի գործունեությունը նորաստեղծ հանրապետության գիտական հաստատությունների կայացման և գիտական ներուժի խթանման ոլորտում: 1921 թ. հուլիսի 6-ին նա նշանակվում է Էջմիածնի գիտական ինստիտուտի աշխատակից և անմիջապես ձեռնամուխ լինում արևելահայության շրջանում հասարակական-քաղաքական շարժումների ուսումնասիրությանը: Հոկտեմբերին հրավիրվում է աշխատակցելու «Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի Բանբեր»-ին: Միաժամանակ հանդես է գալիս դասախոսություններով, տպագրվում ինստիտուտի տարեգրքում: 1922 թ. Էջմիածնում տպագրվում է Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» գրքի երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում էր 1870-1900 թթ. ժամանակաշրջանը: 1921-1923 թթ. աշխատել է դպրոցական-կրթական բնագավառում՝ Վաղարշապատի II աստիճանի դպրոցում՝ որպես ընդհանուր պատմության ուսուցիչ: Պատմություն է դասավանդել նաև Ամերիկյան երեկոյան դպրոցում...

Դ. Անանունի բազմակողմանի գործունեության հատկանշական դրվագներից է նաև այն, որ նա Լեոյի, Հ. Մանանդյանի, Թ. Ավդալբեգյանի, Ստ. Լիսիցյանի և անվանի այլ դեմքերի հետ հրավիրվել է մասնակցելու 1925 թ. հունիսի 11-ին և 13-ին Աշոտ Հովհաննիսյանի նախաձեռնությամբ Լուսժողկոմատի շենքում հրավիրված պատմաբանների խորհրդակցությանը, որի նպատակը «Հայոց պատմությունը» ձեռնարկի ծրագրի կազմելն էր: Ընդ որում, հետաքրքիր է, որ այն ժամանակ ևս քննարկվել են ոչ միայն հայոց պատմության սկզբնավորման ու պարբերացման, այլև ձեռնարկը «Հայոց», թե «Հայաստանի» պատմություն կոչելու հարցերը (էջ 159): Իր գիտահետազոտական գործունեության մեջ Անանունը նաև զգալի ջանքեր է ներդրել Հայաստանում պատմագիտության զարգացման համար նախադրյալներ ստեղծելու ուղղությամբ: Մի շարք հոդվածներ է տպագրել՝ մասնավորապես, «Մոտիկ անցյալից» ընդհանուր խորագրով և XIX դ. 80-ական թվականների ազգային-ազատագրական շարժումների վերա-

բերյալ: Ուշադրության է արժանի նաև Բաքվի «Մարդասիրական ընկերություն հայոց (գործունեության հիսունամյա պատմություն. 1864-1913)» վերնագրով աշխատությունը: Հետևապես, պատահական չէ, որ 1926 թ. Թ. Ավդալբեգյանի ու Ե. Շահագիրի հետ ընտրվել է 1925 թ. ապրիլի 27-ին ստեղծված ՀՍՍԴ գիտության և արվեստի ինստիտուտի պատմահասարակական բաժնի անդամ (էջ 166):

Դ. Անանունի խմբագրական-հետազոտական գործունեության մեջ կարևոր է նշել Պետական թանգարանի նախաձեռնած Ալ. Մյասնիկյանի ժողովածուի համար նրա հոդվածների հավաքման աշխատանքների ղեկավարումը, ակտիվ մասնակցությունը Վ. Տերյանի երկերի 1-3 հատորների՝ Կ. Պոլսում (1924 թ.) և 4-րդի՝ Երևանում (1925 թ.) հրատարակության նախապատրաստմանը, աշխատակցությունը 1922 թ. Երևանում Ա. Հովհաննիսյանի, Պ. Մակինցյանի և Ա. Մոսվյանի խմբագրությամբ հրատարակվող «Նորք» գրական, գիտական և քաղաքական հանդեսին: Իսկ 1926 թ. Վենետիկում տպագրվում է Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)» վերնագրով աշխատությունը:

Չնայած այդ ամենին՝ կյանքի վերջին մեկուկես տասնամյակը (1927-1943 թթ.) Դ. Անանունն անցկացրել է բանտերում և քստորավայրերում (Թիֆլիս, Երևան, Մոսկվա՝ Բուտիրկա, Սիբիր՝ Տոմսկի շրջանի Նարիմի երկրի Իլինո գյուղ, Աստրախան, Ուֆա): Ա. Զաքարյանի բնութագրմամբ՝ խառնակ ժամանակներ էին, և ազգային ավանդական արժեքների պաշտպանության, հայահավաքման, «Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» եռահատոր ուսումնասիրության հիմքում ընկած մի շարք այլ գաղափարներ սուր քննադատության էին ենթարկվում 1920-1930-ական թվականներին խորհրդային ուղղափառ գաղափարախոսության կրողների կողմից: Դ. Անանունին պիտակավորում էին «տխրահոգակ», «տիրացու», «ազգայնամոլ», «վնասակար» անվանումներով, որի հետևանքով 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ին նա ազատվում է Պետական թանգարանի հեղափոխության բաժնի վարիչի պաշտոնից՝ ի վերջո, համարվելով «պրոլետարական հեղափոխության և խորհրդային իշխանության կատաղի թշնամի»: Հատկանշական է, սակայն, որ նույնիսկ բանտի կամ քստորի տաժանագին պայմաններում Անանունը չի կորցրել իր սիրած աշխատանքներով զբաղվելու հետաքրքրությունն ու կարողությունը: Դրա վկայություններից մեկը 1928 թ. հուլիսի 5-ին Իլինոյից Կ. Միքայելյանին գրած նամակն է, որով խնդրում էր թերթեր և գրքեր՝ առավելապես «պատմական աշխատություններ» ուղարկել, քանզի «Եթե ձեռքիս տակ բավարար նյութ ժողովվեր, ապա կձեռնարկեի գրել ռուսական հեղափոխության մասին մի աշխատություն: Երկու տարուց ավելի պիտի մնամ քստորում ...և սա բավական միջոց է մի լավ աշխատություն պատրաստելու համար» (էջ 192): Նա պարբերաբար մեկ այլ ընկերոջը՝ Թ. Ավդալբեգյանին է ուղարկել քստորավայրերում գրած իր ուսումնասիրությունները, բայց, ցավոք, դրանք չեն պահպանվել: Վերջինիս ձերբակալությունից հետո նրա կինը այդ ձեռագրերը հանձնել է «իր ազգական՝ հայտնի բանասեր, պատմաբան ու մանկավարժ Ստե-

փան Կանայանին», որի մահից հետո էլ, ընտանիքը ոչնչացրել է այդ ամենը: «Այդպիսով՝ դաժան ճակատագրի է արժանացել ոչ միայն Դ. Անանունը, այլև ծանր պայմաններում, անկասկած, մեծ զոհողությունների գնով ստեղծված նրա գիտական ժառանգության մի մասը»՝ մեջբերելով պատմաբան Վ. Հակոբյանի եզրահանգումը, վկայում է Ա. Զաքարյանը (էջ 199):

Հայագետ, հասարակական-քաղաքական գործիչը մահացել է 1943 թ Աստ-րախանում, արդարացվել է տասնամյակներ անց՝ 1989 թ. հունվարի 16-ին:

Անուշավան Զաքարյանի՝ Դավիթ Անանունի կյանքի ու գործունեության հնարավորինս ամբողջական քննությունը ներկայացնող և արդիական կարևոր հնչեղություն ունեցող այս աշխատությունն ուղղված է պատմական արդարության վերականգնմանը՝ անցյալի մեր շատ «մոռացված» դեմքերի հետ նրան ևս «վերադարձող անունների» պատվավոր շարքում դասելու հրամայականին:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր
pdemirchyan@mail.ru